

ДУШАН ЈОВИЋ, Београд

ЈЕЗИК У ПОЕТИЦИ ДВА ПОСЛЕДЊА РОМАНА МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Михаило Лалић је веома дуго, до своје смрти писао. Иза себе оставио је заокружено, целовито дело, пре свега у садржинском погледу. Исто тако и његова поетика у складу је са садржином: поетски је надграђена реална, могло би се рећи, емпиријска основа, на којој је креирано индивидуално, уметничко виђење једног света у протицању, у рату највише. Веома често у Лалићеву делу је тешко разлучити шта је реално постојеће, а шта настало пишчевом имагинацијом. И у једном и у другом случају све је дато у некаквом систему који је конституисан из пишчевог угла гледања. Дакле, у свему је писац, стваралац.

И као што се почетак Лалићевог стваралаштва на известан начин поклапа са почетком једне нове и бурне историјске епохе, активним пишчевим учешћем у њој, исто тако и његов крај пада у исто време кад и завршетак дате епохе.

Лалићево дело носи печат свих збивања у еволутивном току настајања и развоја друштва и човека у предреволуционарним данима, у току рата, и послератним ломовима. Крај је означен обрачуном са својом епохом, па најпосле и са самим собом, обрачун са својим надањима, веровањима и заблудама. Крај је пун горчине и јада због промашених илузија, због онога што је стварано уз ужасне жртве, што се тако дубоко деформисало и срушило без остатка. Лалић је наслутио, али није до краја доживео, колика се количина несреће сручила на овај наш свет као последица различитих илузија којима је тај свет био деценијама успављиван.

Михаило Лалић никад без остатка није веровао у дат илузије. Његове личности у ратним олујама се некако хамлетовски колебају, сумњају, дижу се и падају. Писац очевидно сумња, али и верује да ће из свих тих колективних и поједина-

чних ломова настати нешто ново и праведније него претходно. Међутим, крај је дотукао и оно мало нада које су се биле у писцу одржале.

Због свега што је речено у овоме раду расправља се о језику и поетици два последња дела Михаила Лалића, која су означила и крај живота Лалићевог и крај епохе: *Одлучан човјек*¹ и *Тамара*.²

О језику осталих дела писано је и раније.³ А са књижевно-теоријског становишта Лалићево дело је било предмет интересовања већ од самог почетка. О његовим делима постоји богата литература.

Два дела о којима се у овом раду расправља знатно су другачија од ранијих Лалићевих дела у свему па и у језику. Навешћемо само најбитније разлике.

1. У романима *Одлучан човјек* и *Тамара* језик је мање метафоричан него раније. Метафоричка густина у ранијим делима знатно је већа. Разуме се, дата разлика сама по себи није релевантна. Већа метафоричка густина не носи обавезно већу количину естетске информације, не обезбеђује и већу естетску вредност дела.

2. Већина текста последња два романа је набијена готово голим чињеницама. Често је излагање слично историјској наративији, или полицијском или судском записнику. Понекад личи на дневник у којем се готово хронолошки нижу догађаји.

3. Описи пејзажа у ранијим делима најчешће су врхунски. Толико су убедљиви да стварају готово директну визуелну слику без обавезне звучне или граfiјске референције. Читалац готово није свестан да слику добија вербалним или граfiјским путем.

4. Док је у ранијим делима тежиште поетског исказа било на метафорици, дотле је у два последња дела тежиште на семантици, што ће се у каснијем излагању шире објаснити.

У ранијим делима људске судбине, појединачне и колективне, смештене су углавном у просторе Црне Горе, чији пејзажи готово немају премца. Лалић је спојио просторе и људе. Међутим, визуелне слике простора и људи никако нису исте по снази. Човек је дат у акцији, до врхунца су извучени његови психолошки ломови и тражења. Визуелна слика његова је шкрта. По правилу дата је само у детаљу. Пејзаж је до те мере сугестиван да делује исто овако снажно као уметничка слика.

У два последња романа описи пејзажа су малобројнији и сиромашнији. Описи људи су, као и у ранијим делима, дати само овлаш и у детаљу. Тежиште је стављено на њихове унутрашње и спољашње сукобе. Јачина сукоба је толико снажна па је

¹ Београд 1990, /У тексту скр. О.ч./

² СКЗ 562. Београд 1992, /У тексту скр.Т./

³ Душан Јовић, Извори и моћ језика Михаила Лалића, Михаилу Лалићу у почаст. ЦАНУ, Титоград 1984, 187—203.

укупност драмског и трагичног везана највећим делом за семантику.

Из речи се извлаче најјаче значења. Селекцијом се издвајају најјаче речи. Гради се исказ са тежњом да се оптимално искаже сва трагичност живљења, разочарења и умирања; физичке и психолошке несреће, бола. Тежња је да се направи исказ с највећом могућом количином информације, која никога не оставља равнодушним, нпр.

— *И богови кад дуго трају... смањују се, постају мали, а такође и револуционари. Гдје су сада Хебранг, Моша, Црни, Марко и остали... Ако нијесу сами пристали да се смање, другови су их притиснули, да у тишини изгубе тежину и величину*, (Т, 50).

Метафора је изведена око тежишта *богови и револуционари*. У нашој пракси једно с другим се често идентификује, што показује сву апсурдност система и његове деформације.

Дуго трајање имплицира смањивање. Не, наравно, свих већ се само неки смањују присилом. Најчешће у тишини јер би друкцији методи штетили идеализираној слици система.

Генерализација је изведена, у овом случају, на малој групи која у тишини губи и тежину и величину.

Иако је у овом случају реч о комбинацији метафоричког и неметафоричког, временска блискост и веродостојност догађаја делује јаче него метафоричност. Она се готово губи у склопу са историјски веродостојним догађајима и улогом коју су споменути људи имали у скупу богова који су владали неколико деценија.

Када би дати принцип заиста био универзалан, можда би био мање трагичан. Оно што је неминовно, мање је трагично од онога што се остварује по изузетку. У нашем случају ово је било типично за наш систем и једну епоху. Истина, дата пракса је била шира. Захватала је и друге земље. У неким је дуже и трајала, али свакако не важи за сва времена што није потребно ни доказивати.

Следећи пример показује како Лалић дубинском семантиком гради метафору.

— *Демон лаковјерног повјерења у човјека, претјерано повјерење у моћ разума. Дуго је требало да се сазна да је разум капља уља на површини велике баре. Дубина је крокодилска, отмичарска, прождрљива, крвава* (Т, 131).

Пишчева истина своди се на следеће дубинске релације.

— Моћ разума је мале вредности.

— Човек неоправдано верује више него што треба.

— Моћ разума једнака је капљи уља.

Све ове релације су површинске.

Дубина је крокодилска, дакле, отмичарска, прождрљива, крвава.

Лалић је контрастом површинског и дубинског показао колики је јаз између онога што је лако видљиво, што је у свакодневној употреби, од онога што је у дубини, и што се имплицитивно не само подразумева, него што често одређује људске судбине и што показује да је свет у извесном смислу дунгла.

Нема никаквих разлога не веровати да су ова размишљања плод пишећих искустава и сазнања. Суштина хипотезе је оптимална. Дати метафорички исказ је максимално сажет.⁴ У њега је уграђена и песничка димензија, и филозофски став.

Поетско виђење људских односа, распада, морала и дегенерације готово свега у последњим годинама тзв. социјализма дата је у тако огољеној форми, па више личи на сведочанство, на судски докуменат, али испричан монологом, нпр.

— У вријеме *релативитета* и *љага* је *релативна*, и *брука* је *двосмислена*, а *издаја* — за једне је *ругло*, за друге *сналажљивост*, (Т, 32).

И ово је један сегмент који је конституисан елементима личне филозофије, али и грубо набацаних детаља који говоре о распаду естетима. Затим, о разарању етичких принципа, замени значења етичких појмова.

Реч *релативитет* није схваћена ни употребљена у Ајнштајновом значењу, већ јој је значење и сужено и померено. Тиче се губљења свих моралних норми и потпуне произвољности у оцењивању људских поступака. Сви битни етички појмови могу се тумачити према потреби. Тако је могуће да је у једном случају *издаја* = *љага*, у другом, *издаја* = *сналажљивост*.

Исказ, *у време релативитета* није временски фиксиран у одређеним границама. Очито је да је настао у прошлости, да још траје, и да ће очевидно још потрајати. Време садашње обухвата и сегмент прошлости, али се шири све даље у будућност. Крај му се не види. Није га видео ни Лалић, а свакако, ни ми.

За илустрацију наводимо још два исказа — суда, који су формално метафорички, али семантички снажни и по снази чињеница очајна слика грубе реалности.

Лалић, наиме, говори о Мичурињу па каже:

— Укрстио је *бадем* и *брескву*, па *степску вишњу* и *јапанску јабучицу*; *лозу руску* и *америчку*, али наши су га *надмашили* за трен ока: укрстили су *математику* *Карла Маркса* с *праксом грофа Потемкина*, те *добили оригинални потемкински социјализам*, (О. ч, 117).

Може се, наравно, поставити питање колико је Марксова математика била тачна и утемељена. Међутим, ма каква била, ако се укрсти с праксом Потемкина, добија се јалов хибрид. Укрштање даје још негативнији производ. Лалић је, несумњиво, све ово видео и био дубоко огорчен. Међутим, имплицитно прои-

⁴ В. Соломон Маркус, *Математичка поетика*, Београд 1974, 34. колико је Марксова математика егзактно неодржива, онда њено

злази да је, ипак, веровао у целисходност Марксове математике, иако је она у пракси била слабо употребљива.

У другом исказу је дијалог између Боја Сарчевића, удбовца, и „зевзека“, једног од прогоњених.

Бојо: „*Оћелавио си од поганства*“.

Зевзек: „Јесам, признајем, али не само од мог урођеног, но и од твојег. Био сам ја на *оном острву* (Голи оток) гдје си слао *стипендисте везаних руку*.“

* * *

— С оне стране се нико здрав није вратио. Ако се споља не виде ране, *унутра су*, (О. ч, 118).

И у првом и у другом исказу дате су непобитне историјске чињенице. Једино је форма друкчија; форма је поетска.

Други исказ је трагична истина и језива чињеница. Тешко би било наћи некога ко се с Голог отока здрав вратио. М. Лалић у једном потезу покушао је да уобличи право стање. За разлику од првог исказа, овај други је и релативно благ суд. Стварност је бескрајно трагичнија и тежа. Лалићев циљ, додуше, и није био да свестрано зарони у проблем Голог отока. Он се једноставно обрачунава са својим временом и системом у целини. За њега је Голи оток само сегмент у широком скупу изопачености једне идеологије на власти. Уосталом, ово не важи само за наше време и идеологију која је овде била владајућа. Свака идеологија, ма колико у основи била хумана, кад постане владајућа, временом се деформише.

У два романа што су предмет ове расправе три или четири личности су главне. Бојо Шарчевић, генерал, егзекутор, пвоздене песнице система, Тамара, дете револуције и њена жртва. На њој се без остатка може применити већ добро позната максима да револуција једе своју децу; затим др Јеренић, која систематски испитује анатомију и психологију злочина, али не само из радозналости, већ и из жеље за осветом. Затим, судија Ђураш Вукчић, који у својим халуцинацијама суди; по сваку цену жели да одржи масовно суђење за све злочине који су му познати. Оно што му није раније било могуће због ограничавајућих околности, он покушава да у машти оствари. М. Лалић би се, готово без резерве, могао идентификовати у лику судије Вукчића, о чему сведочи следећи став:

Вукчић: „Некаква лукава спољна сила шаље ми *ликове из далеких успомена*, или се његова јогунаста обољела од обиља, машта игра њим (Т, 90).

Још убедљивији доказ је сегмент у коме судија Вукчић пита Тамару да ли тражи да кривци за њену трагедију, прогоне и смрт, буду кажњени. Тамара одговара:

— *Не тражим ништа — кажњени су. Једни су дуго боловали, грчили се, јаукали, плакали, други у крајима ухваћени,*

добитака лишени, са извора богатства одстрањени, са трибина удаљени, дјеца им се постидјела.

Букчић Тамари: „Једно им ипак нећу заборавити, немој ни ти. Кажу неком, или запиши, па остави да се нађе (Т, 156).

Ако бисмо овакав закључак прихватили као реално целисходну казну за злочине који су током овог чудног суђења били показани и доказани, онда би закључак био заиста наиван. Све-ло се све на захтев да се не заборави.

Кривци се не кажњавају. Већина одавно већ и не постоји. Обрачун је имагиниран. Могућ само поетски у оваквој форми. Изгледа, ипак, да је Лалић погодио да је нешто слично могућно и у реалним људским оквирима. Примера ради, већина голооточких жртава, бар јавно, не исказује жељу да се свети. Велика је вероватноћа да многи од њих враћају филм уназад, да поново преживљавају сву своју несрећу. Можда имагинирано и суде, али мало њих тражи да се и стварно суди. Изгледа да је убијање било тако смишљено да у н и ш т и и сваку жељу за осветом.

Тешко је објаснити да ли је ову чињеницу Лалић имао у виду, али зашто и не.

Уосталом, осуда би, свакако, била непримерена количини зла које нико и никад неће моћи измерити. Нити ће икад ко моћи до краја регистровати ко је све био жртва, а ко све егзекутор. Још мање, ко је све профитирао на несрећи других. Лалић је навео неке примере, дао и анатомију њихову, али све је остало као скица. Проблем је далеко обухватнији и шири.

Лалић је, несумњиво, успео да из сегмената створи систем, да оствари песничко виђење трагичности свога времена и људи у њима. Лалић често сегментом успева да изрази максимално сву бруталност која је била и могућа и стварна у његово време. Нпр. др Јеринић набраја Боју Шарчевићу систематски чиме се све служио у својој замишљеној борби против непријатеља.

— Глумио си да се препоручиш претпостављенима. Ударао си везаног човјека, чело си му разбијао, зубе си му поломио држаљем пиштоља као чекићем. . . ударао си га кад је пао, газио си га чизметинама, лице си му изнаказио, ребра, кичму поломио, (О. ч. 163).

Ужасан је след мучења, ужасан чин, језиве последице. Али врхунац је у томе што тај масакр, који се ничим не може правдати, није дошао из у б е ђ е њ а, из потребе да се одбране неке вредности. Све је г л у м а, и верност, и убеђеност лична и исправност поступака. Све се ради да се лично препоручи, да не заостане у хијерархији власти.

Семантика зла исказана је чистом денотацијом, ужасног, огољеном, снажном семантиком:

- ударати везаног,
- разбијати му чело,
- поломити зубе држаљем пиштоља као чекићем,
- поломити ребра,

- поломити кичму,
- ударати човека кад је пао,
- газити га чизмама, итд.

Бојо Шарчевић је прототип свесно створеног целата који у име некаквих лажних идеала извршава најстрашније злочине. У све је уграђена лична рачуница. Злочин је био добро плаћен у сваком погледу. Злочин поступно постаје, ипак, део понашања извршиоца. Ево, како сам Бојо Шарчевић оцењује спој естетског и злочиначког и какво уживање злочин доноси.

— У оно вријеме, као што ми се повремено јављала жеља за женом, тако исто хватала ме жеља да видим кривца како дршти и губи глас, и више ми је насладе давало то, но оно!... (О. ч, 158).

У психологији је познато да има људи који перверзно уживају у злочину, у крви, у боловима других. У књижевним делима, такође, има таквих примера.

Није наше да судимо да ли је реч о људима са психичким девијацијама, или о генетским предиспозицијама за овакве поступке; или се ради о створеним навикама, или програмираној припреми појединаца за извршиоце туђих одлука, тешко је рећи. Међутим, у нашој послератној књижевности о појавама изопачености овакве врсте није било упутно ни писати ни гласно говорити. Било је и веома опасно и претпоставити јавно да је нешто слично могуће. Створен је тип борца који је најчешће крајње идеализиран.

М. Лалић је нашао снаге да из таме забрањеног и присилно заборављеног извуче и обелодани ужасе извитоперених нарави, али и створених друштвених услова да се такав тип уопште појави. Лалић, наравно, у својој књижевној пракси никако није ограничен на само овакве и сличне примере. Парадоксално је, међутим, што после распада тзв. социјалистичког света има све више појава да у процесу критичног и поетског односа према датој епоси постоји раширена тенденција да се све и у току рата, и у процесу стварања тзв. социјалистичког друштва стави под заједнички именилац који без изузетка има негативну референцију. А колико је света пинуло у чврстом уверењу да се бори за живот достојан слободног човека, колико је труда уложено у рад да се створи материјална основа за живот без понижења. Нека су то и илузије, али се жртве пренабрегнути не могу. Лалић је, без икакве сумње, веома часно као књижевник и човек настојао да каже истину и о једној и другој страни медаље живота свога времена.

Лалић не само да настоји извући максималне потенцијалне семантичке могућности речи и актуелизовати их с циљем да што ефектније исказе своје време, људе с којима је био, и себе, већ се на неки начин бави семантиком као предметом, нпр.

— Вукчић: „Чудно ми је презиме *Годачић*. То долази од *Годача*, а шта би могло да значи *Годач*?

— Могло би да значи оно што значи: *погађач*, *можда* из *пушке*, или *стријелом*, а можда је добро *погађао* у *плеће*, (Т, 62).

Анализа није нелогична, мада постоје и друге алтернативе и решења. Нпр у подножју Гледићких планина постоји село *Годачица*, настало од истог корена као и *Годачић*.

Семантичким елементима Лалић је успео да симболизује, поезитизује следећи сегмент, али са потпуно негативном референцијом:

— Лако ти је бити *несрећан* кад си рођен у *Црној Гори*, на *Злом Лиму*, што извире испод *Проклетија* и прима у себе *Зло-речицу*, и гдје се сваки *ђаво* коти (Т, 119).

Дакле, Лалић је употребио скуп речи с негативним семантичким набојем. Њихова густина је превелика за овако сужен сегмент текста. То су речи *н е с р е ћ а н ц р н*, *з л о*, *п р о к л е т*, *ђ а в о*. Бити несрећан је последица што произилази из негативних појмовних вредности речи које су актуелизоване у тексту.

Реч *ђаво*, у овом случају, ознака је за скуп појмова, недефинисаних, али свакако негативних. Глагол *к о т и т и* у неким дијалектима има обично денотативно значење, нпр., *свиђе се коте*, *кучка се окотила*, али није ретко ни пејоративно значење, нпр., кад се односи на жену: *окотила се кучка*. У оваквим случајевима мисли се на, због нечега, омражену жену, жену злу, неморалну. Није ретко да се тако каже за жену која рађа ванбрачно дете, али исто тако и свекрва каже за омражену снаху итд.

М. Лалић обично не настоји да своје личности локализује дијалекатски, мада дијалекатских елемената има у свим његовим делима, негде више, другде мање.⁵ Изгледа да он дијалектизам употребљава највише кад жели разбити шаблон станарда, али свакако и кад жели да неку личност представи што уверљивије. Како је у описима ликова са физичке стране, по правилу, шкрт; још су сиромашнији описи њиховог одевања, физичких покрета, то Лалић настоји да их маркира неким језичким специфичним исказом или појединачном речју. Навешћу само неколико таквих појединости.

— *подмуклаћким* упадицама, (Т, 44).

— настаде препирање, *горе-доље*, *сура-вура*, *држ' ђаволе*, (Т, 45).

— да су се она (Тамара) и *Моко уквивили* једно другом, (Т).

— њен глас на *прецмиљке*, (Т, 46).

— кад се побједа *разбагашила*, (Т, 54).

— Није она за оне наше *сатираће*, (56).

Једна од особености стила М. Лалића је што, понекад, једном речи, или исказом, он смешта човека или догађај у неки

⁵ Дијалекатски материјал, особито лексика, највећим делом је из његова родног дијалекта, Васојевића. В. о томе Радац Стијовић, Из Лексике Васојевића. СДЗБ XXXVI, Расправе и грађа. Београд 1990, 119—381.

реално постојећи простор или време. Уосталом, поетизација као процес у Лалића стално се остварује у комбинацији реално постојећег и индивидуалног, пишчевог.

У Лалићеву стилу је честа појава да је кључна реч или кључни исказ последица. Следи иза ње низ имплекативних исказа које су проузроковале последицу. Или употребом антонима или антонимских исказа Лалић даје опис некаквих појава тежећи да лични став претвори у универзалну вредност. Ево, у том смислу примера.

— *Оглувио сам од хуке воде из стублина, оболлио од студене влаге њене, погрбио се, од туђих цакова кукуруза, ражи, јечма, брашна. То ти је моја слика: бијел споља, црн изнутра*, (Т, 72).

Дакле, најпре стање настало узроком. Низањем једног и другог генерира се исказ као целина. Међутим, кључно је што је на крају исказа синтеза добијена помоћу два антонимска исказа која су уз то и симболичкога карактера. Бијел и црн улазе често у метафоричке комбинације као крајње тачке неке мисаоне, метафоричке или друге комбинације.

Следећи исказ показује како Лалић комбинацијом дисјунктивних исказа и исказима еквиваленције добија изванредан стилски и поетски ефекат.

— *Не тражих боље. . . , но је свуда земља земљи подједнака — црном мраву или злом главару, просјаку ка' патријарху*, (Т, 72—73).

Сва је прилика да су ови искази песничка прерада постојећих исказа у народу. Међутим, лингвистички је занимљиво што су структурирани на овај начин и што се могу помоћу логичких оператора формализирати. Врло често се и већи сегменти текста на сличан начин граде.

Највећи део текста се без тешкоћа може формализовати па према томе, може се текст и моделирати. На тај начин може се добити и типологија стила М. Лалића. Међутим, то би могла бити тема неке друге расправе.

Лалићева поетска реч саткана је скупом слика пејзажа, ликова, психолошких стања звукова. И у роману *Одлучан човек* и *Тамара* води се неки имагинирани рат фантома и сенки. Обрачуни су жестоки али бескрвни. Ликови су или одавно помрли или бачени на маргину историје. Писац је тужилац, свакако. Изгледа, међутим, да и он не зна како себи да место нађе у кошмару промашених живота.

Речено је већ да је у овим делима метафорички исказ мање фреквенције него у делима ранијим. Међутим, јака реч, реч јаука и вапаја, беспомоћности што је све прошло, што је много шта било бесмислено. Што се један свет руши као кула од карата.

У ова два последња дела интензиван је звук. Било га је, додуше, и у другим делима, али не овако чврсто интегриран у

укупност поетског текста и са оваквом функцијом. Нпр. Бојо Шарчевић је на ивици лудила. Прогања га прошлост, мада се он упорно бори да себи, а и другима, докаже да све што је било и што је он лично чинио, имало је своје разлоге и оправдања. Размишља, и у глави му је конглометар звукова, пријатних и непријатних, јачих и слабих. Углавном су сви разорни. Ево како он то доживљава.

— Чини му се (Б. Шарчевићу) да то што чује — *шапат, мрмор, стране језике, пуцкетање фантазија... опажа* појаве стварне, постојеће: *сурвавање земље у дубини, предзнаке будућих земљотреса, далеки тутањ, шифроване емисије са сателита, крчкање земљине осовине... осјећа* како невидљиви термит *разара стијене, пробија брда, раскопава* подземне јаме, *буши, гризе, раствара* све што на изглед *стоји* на две ноге или на четири, или што се *вуче* побачке, као планина, хијерархија или држава, (О. ч. 12).

Скалом звукова Лалић покушава да систематизује хаос у глави Боја Шарчевића. Његова свест је свакако померена под свакојаким ударима у сукобљеном свету и времену. Бојо је прототип људи који су у друштвеној хијерархији свога времена имали и одређено место и одређени ритам успона. Са рушењем система којем је служио и за који је био готов учинити све што се од њега тражи, он наједном не зна шта ће са собом. Батрга се између за и против. Тврдоглаво настоји да себи и околини докаже да у свему што је радио има смисла и да за све, ипак, има неког оправдања.

У својој успону оригиналност је постигао по репертоару средстава којима је уништавао човека. По правдању највећом дозом цинизма. У паду подсећа на Андрићевог Мустафу Маџара. Међутим, Бојо ипак не прихвата максиму Мустафину „*Свет је овај пун и крштена и некрштена гада*“. Он је до краја покушао да себе издвоји и да спасе нешто од своје срваво извојене величине. Бојо није сам. Он је тип, обележје скупа. Лалић га ипак индивидуализује. Занимљиво би било знати како се осећају и други појединци датог типа.

Звукови се у Лалићевој визији смењују. Час су пријатни, час неутрални, па онда као маљем ударају по свести, нпр. — *Чуло се* како коњи *посу. Креје кријеште*, *слап са чесме пада* у корито, и у јажи вода *жубори*, (О, ч. 23—24).

— Сан дуго не потраја — *поткопа* га однекуд одоздо *шапат, цвилеж, правдање и заклињање* баба Спасеније.

Лалићев поетски исказ је структурно поливалентан. Све што је у њему: и метафорика, и ликови, и пејзаж, и звук; и реч, и исказ су са семантиком најјачег интензитета — све је у функцији основне замисли: дати на свој начин поглед на пређени пут. Тежиште је ипак на завршници. Рушење једног система, једне идеологије, једне вере. Показати ломове сукоба времена са

временом, човека са човеком, човека са самим собом, правде с неправдом, жртве са мучитељем. Све је ту: и жртве и егзекутори, и судије и оптужени, и сведоци. Све је формално добро организовано и вођено. Међутим, нити суђење, нити било каква пресуда има неког смисла.

Остало је само уметничко дело које никога не може оставити равнодушним, иако не оставља ни трачак наде, јер наду Лалић није могао видети, а не видимо је ни ми.

Dušan Jović

LANGUAGE IN POETICS OF MIHAILO LALIĆ'S LAST TWO NOVELS

— Summary —

In his last two novels, *A Resolute Man and Tamara*, Mihailo Lalić basically summarises and gives a conclusive chapter both to his literary work and his life.

Lalić's metaphoric expressions, his characters, landscape descriptions, analyses of psychological states, his combining of the sounds, all that serves to create an original poetics of great strength.

The writer was a witness of a controversial age. In these two novels he confronts and settles up the accounts both with his time and his own life.

